

СЎЗ, ГАП ВА МАТНЛАРНИ ЎҚИШГА ЎРГАТИШ ОРҚАЛИ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ НУТҚИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Хўжамбердиева Фотима Неъматовна

Андижон давлат педагогика институти магистранти

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7296446>

Аннотация. Мақолада ўқувчиларнинг фикрлаш доираси, нутқий компетенцияси, сўз, гап ва матн ўқишга ўргатиш орқали ўқувчилар нутқини ривожлантириш ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: нутқ, нутқий ривожланиш, савод ўргатиш даврида нутқ ўстириш, ҳарф, бўғин, товуш, гап, матн, онгли ўқиш, сўз таркиби, алифбе даври.

РАЗВИТИЕ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ ПУТЕМ ОБУЧЕНИЯ ИХ ЧТЕНИЮ СЛОВ, ПРЕДЛОЖЕНИЙ И ТЕКСТОВ

Аннотация. В статье говорится о развитии речи учащихся путем обучения их чтению слов, предложений и текстов, их мышлению, речевой компетенции.

Ключевые слова: речь, речевое развитие, речевое развитие при обучении грамоте, буква, слог, звук, предложение, текст, осознанное чтение, структура слова, период алфавита.

DEVELOPING STUDENTS' SPEECH BY TEACHING THEM TO READ WORDS, SENTENCES AND TEXTS

Abstract. The article talks about the development of students' speech by teaching them to read words, sentences and texts, their thinking frame, speaking competence.

Key words: speech, speech development, speech development during literacy, letter, syllable, sound, sentence, text, conscious reading, word structure, alphabet period.

КИРИШ

Бошланғич синфда товуш ва ҳарфларни ўргатиш билан бир вақтда сўзларни ўқишга ўргатиш иши ҳам олиб борилади. Бу иш алифбо даврининг дастлабки машғулотлариданок бошланади.

Ҳарфни таниш ўқишни ўрганишнинг дастлабки кўринишидир. Аммо сўз таркибидаги товуш билан якка товушнинг талаффузида кескин фарқ бор. Бу ҳол болаларнинг ўқишида маълум даражада қийинчилик туғдиради. Болаларнинг тўғри ва онгли ўқишини таъминлаш учун усул танланади.

Болаларга бирор товуш ва ҳарф ўргатилгандан сўнг, улар ҳарфлардан бўғинларга бўлинган сўз тузадилар. Масалан, со-ат тузилган бўлсин. Ўқитувчи болаларга саволлар беради: Бу сўз неча бўғиндан тузилган? Биринчи бўғини қайси? (со-). Иккинчи бўғини-чи? (-ат) Биринчи бўғиннинг биринчи ҳарфи қайси? (с) Иккинчи ҳарфи-чи? (о) Сўзнинг иккинчи бўғини ҳам шу усулда таҳлил қилинган, сўз бўғинларга бўлиниб, сўнг ўқилади, ўқишга қийналувчи ўқувчиларга алоҳида ўқитилади.

МЕТОД ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Ишнинг бошида етарли ўқиш кўникмаси бўлмагани учун иш секин бажарилади. Яна шундай қилиш мумкин: ўқитувчи хаттахтага пар-та сўзини босма ҳарфлар билан ёзиб кўяди ёки бир неча сўзни кесма ҳарфлардан тузади. Ўқитувчининг таклифи билан бир ўқувчи биринчи -пар бўғинини ўқийди, иккинчи ўқувчи -та бўғинини ўқийди, учинчи ўқувчи эса парта сўзини ўқийди. Сўнг синфдаги барча ўқувчилар парта сўзини жўр бўлиб

такрорлайдилар. Ўқиш малакасини синаб кўриш учун айрим болаларга бу сўз индивидуал ўқитилиб кўрилади. Бу усул ўқиш тезлигини ошириш, ўқувчиларнинг ҳар қандай бўғин ва сўзларни аввал ичда бир марта ўқиб олиши, сўнг уни овоз чиқариб ўқишларига имкон беради. Болаларнинг бунга одатланиб қолмасликлари учун, уларда ўқиш кўникмаси бир оз системага тушиб қолгандан сўнг, такрор ва секин ўқишдан аста-секин тўғри ва тез ўқишга ўргатиб борилади.

Шунингдек, Со-бит, Со-диқ, Са-ли-ма каби янги бўғиндан кейинги бўғинларни ўзгартириш, сўз таркибидаги ҳарфларни аста-секин ошириш, камайтириш йўли билан турли сўзлар ҳосил қилиш, уларни ўқиш муҳим аҳамиятга эга. Бу ишларнинг ҳаммаси синф ҳарф кассаси воситасида ташкил қилинади.

Сўз таркибидаги айрим ҳарфларни бошқа ҳарфлар билан алмаштириб ўқишда ўқитувчи икки хил усулдан фойдаланади: бош сўзи хаттахтада кесма ҳарфлар ёрдамида тузилади, сўз таркибидаги о ҳарфини э ҳарфи билан алмаштиришни болалардан талаб қилади, болалар ишни бажаргач, энди қандай сўз ҳосил бўлди, ўқинг, деб болаларга топшириқ беради. Ўқувчилар сўзни ўқиб, бош сўзининг беш сўзидан фарқини англайдилар ёки ўқитувчи хаттахтада бор сўзини тузиб, ўқувчилардан сўрайди: Қайси ҳарф қайси ҳарф билан алмаштирилса, бор сўзи бер сўзига айланади? Бу саволга жавоб топиш анча мураккаб. Бу ишда болалар қийналсалар, ўқитувчи уларга йўл-йўлакай ёрдам беради.

Сўз таркибидаги айрим ҳарфларнинг бошқаси билан алмаштириб ўқиш ўқувчиларни тез ўқишга ҳам ўргатади.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАСИ

Ҳар бир янги сўзни ўқишни аввал хаттахтадаги ёзувдан ёки кесма ҳарфлардан тузиб ўқишдан бошлаш, кейин китобдан ўқиш зарур. Хаттахтадаги сўзларни босма ҳарф билан ёзиш, кесма ҳарфлардан сўз тузиш болалар диққатини бир нуқтага тўплашга ёрдам беради, шунингдек, болаларнинг ўқиш кўникмасини синаб кўриш учун имконият яраллади. Масалан, ўқитувчи олма сўзини бўғинларга бўлиб, товушларни бир неча марта аниқ қилиб айтиб беради, ўқувчилар уни диққат билан тинглаб, кесма ҳарфлардан шу сўзни тузадилар. Бу сўзни кесма бўғинлардан ҳам тузишлари мумкин. Ўқувчилар тузган сўзни текшириш учун бир ўқувчи ҳарф картонида шу сўзни тузади. Бошқа ўқувчилар ўзлари тузган сўзларнинг тўғрилигини ўқитувчининг ёрдами билан текшириб чиқадилар.

Ҳар бир дарсда кесма ҳарфлар билан ишлашга вақт ажратиш зарур, чунки ўқувчи сўз тузиш жараёнида уни ёзишга ҳам ўрганади.

Китобда ўқиш учун тавсия этилган сўзлар устунчаларга бўлиб, гуруҳлаштириб берилган, ҳар қайси устунчадаги сўзлар бошқа бетдаги сўзлардан ажралиб туради. Бир бетда устунчада берилган сўзлар бошқа бетдаги сўзлардан тузилиши билан фарқ қилади. Бу сўзларнинг хусусияти ўрганилган янги ҳарф ва сўзларнинг мустаҳкамланишига ёрдам беради. Уларни ўқишда болалар баъзан қийналишлари ҳам мумкин. Бунинг учун ўқишнинг дастлабки машғулотларида китоб устунчаларида берилган сўзларни ўқитувчи хаттахтага ёзади ёки бундай сўзларни махсус плакатларга ёзиб қўйиши ҳам мумкин. Болалар бу хил сўзларни ўқишга ўрганиб олганларидан сўнг, китобдаги сўзлар ўқилади, ўқиш шу йўл билан мустаҳкамланади. Машғулот охирида ўқитувчи ўқувчиларга саволлар беради: "Устунчалардаги сўзларни ўқишда ким қийналди?", "Ким тўғри ва тез ўқийди?".

Бу хилдаги саволларга болалар тезда жавоб берадилар. Бундай саволлар ўқиш жараёнида болаларни диққат билан ўтиришга одатлантиради.

Устунчадаги сўзларнинг тўғри ўқилиши унинг мазмунини тушуниш имконини беради. Бунинг учун бу сўзлар ўқиб бўлингач, ҳар бир сўз юзасидан болаларга саволлар бериш лозим. “Машина” сўзи ўқилгач, “Машинани қаерда кўргансиз?”, “Ўктам” сўзи ўқилгач, “Кимнинг оти Ўктам?” каби саволларнинг берилиши шу сўзларнинг мазмунини тушунишга ёрдам беради. Болалар бутун сўзларни бир-бирига қиёслаш йўли билан ўқийдилар. Бундай қиёслаш онгли ва тўғри ўқишга ундайди. “Алифбе” китобининг 46-бетида қуйидаги сўзлар устунчаларда берилган:

боғ	ғўра	Ға-ни
боғ-ча	ғун-ча	Ғу-лом
боғ-бон	Ғай-рат	У-луғ

Кўриниб турибдики, “боғ” сўзини ўқиган бола унга – ча бўғинини қўшиш орқали “бўғча” сўзини ҳосил қилади, сўнг уни қийналмай ўқийди. Иккинчи ва учинчи устундаги сўзлар оҳангдош (икки бўғинли) сўзлардир. Бундай оҳангдошлик ифодали ўқишни таъминлайди. Ўқитувчи болаларга бу сўзларни ўқитишда сўз урғуларининг тўғри ишлатилишига ҳам эътибор бериши керак.

Устунчадаги сўзларни ўқиш ҳамиша ҳам осон бўлавермайди, баъзи ҳолларда ўқувчилар қийналишлари ҳам мумкин. Бундай қийинчиликлар турлича характерга эга бўлади. Баъзи ўқувчилар ҳарф бирикмаларини тўғри талаффуз қиладилар ва ўқийдилар. Болаларнинг ўқишидаги бу хил камчиликларни эътиборсиз қолдириб бўлмайди. Баъзилар бола бир бўғинни (ми) ўқишни яхши ўрганса, шу турдаги бошқа бўғинларни (на, ки, си, ди каби) ҳам яхши ўқийди, деб ўйлайдилар. Айниқса, ўқиш жараёнида кам учрайдиган бўғинларни ўқишга кўпроқ эътибор бериш керак бўлади. Масалан, нав (навбат), - рок (кўпроқ), - санд (хурсанд) каби. Бундай ҳолларда ўқитувчи доим болаларга ёрдам бериши, яъни баъзан шу бўғинни кесма ҳарфлар ёрдамида кўрсатиши, баъзан уни ўқиш ёлларини изга солиш, баъзан ўзи ўқиб кўрсатиши зарур. Бу усулларнинг яхши натижа бериши ўқитувчининг маҳоратига боғлиқ.

МУҲОКАМА

Айрим болалар китобдаги сўзларни бирма-бир ўқигандан сўнг, шу сўзнинг айтилишини ва китобдаги ўрнини ёдлаб оладилар. Кейинги ўқиш жараёнида сўз таркибига қарамай, ёддан ўқийдилар. Бундай ўқишнинг натижаси яхши бўлмайди фойдасиз ҳаракатга айланиб қолади. Бундай ўқишнинг олдини олиш учун ёдлаб олувчи ўқувчиларни ажратиб, кесма ҳарфлардан тузилган сўзларни ўқишга ундаш лозим. У ҳолда сўз таркибидаги айрим ҳарф ва бўғинлар алмаштириб турилади, китоб ўқиганда эса, бундай болаларга шундай топшириқ бериш мумкин: “Ҳар устуннинг охириги сўзларини ўқи” ёки “Ҳар устуннинг иккинчи сўзини ўқи” ва хоказо. Бу усул болаларни сўзларни ёдлаб ўқишдан сақлайди.

Тажрибалар шуни кўрсатадики, ўқувчиларнинг диққати ўқиш жараёнида, асосан, ҳарфга, уларнинг қўшилишига тушуниб, бола сўз маъносига диққатини қарата олмайди. Осон сўзларнинг маъносини сўрасангиз ҳам дадил жавоб бера олмайди. Ўқиш ўқиш демакдир, яъни маъносини тушунмай ўқиш, ўқиш ҳисобланмайди. Ўқишнинг ўзи ўқиладиган сўзнинг маъносини очишдан иборатдир. Демак, ўқув машғулотининг дастлабки куниданок, ўқитувчи ўқишнинг тўғрилигини қанча зарур деб тушунса,

ўқишнинг онглилигини ҳам шунча зарур деб билиши лозим. Қайси сўзни ўқитувчи ўқиш учун тавсия этса, шу сўзнинг маъносига бола ҳам тушунганига қаноат ҳосил қилиш лозим. Бу ҳол кейинги матнни тушунишда ҳам болани қийнамайди. Бунинг учун:

- 1)ўқилган сўзлар иштирокида болани гап тузишга ўргатиш;
- 2)ўқилган сўзларнинг маъноси юзасидан савол-жавоб ташкил қилиш керак.

“Лола - лола терди” гапидаги ҳар иккала “лола” сўзининг маъносини болалар тушунмасликлари ҳам мумкин. Буни ўқитувчи аниқлаши ва ўз вақтида тегишли йўллар билан тушунтириши лозим.

Устунчалардаги сўзларни ўқишга ўргатиш болаларни гапларни ўқишга тайёрлайди.

Сўзларни онгли ўқиш гапларни онгли ўқишни таъминлайди. Ўқишда болалар гапдаги ҳамма сўзларнинг маъносини тушунмаслиги мумкин. Алифбо даврида ўқувчиларда етарли ўқиш кўникмаси бўлмагани учун, уларнинг диққати фақат бир сўз маъносига ёки кичик ҳажмли гап маъносига тортилади, матн мазмунини тушунишга ҳали қийналадилар. Бунга эришиш учун ўқитувчи ҳар бир ўқиш машғулотида болалар ўқиган сўз, гап, матн мазмунини тушуниб ўқишларига эътибор бериши керак. Ўқилган гапнинг, айниқса, матннинг мазмунини тушунишда ифодали ўқиш катта рол ўйнайди. Одатда, болаларнинг ўқиш оҳанги сўзлашув оҳангидан фарқ қилмайди. Ўқишда жонлилик сезилмайди, сунъий оҳанг билан ўқийдилар. Бу ҳол, сўзсиз, ифодалиликни бузади. Болаларни ифодали ўқишга ўргатиш жуда мураккаб ишдир. Бунинг учун ўқувчилар матнни бир марта ўқиб чиқадилар. Кейин ўқитувчи матннинг характериға қараб ўзи ифодали ўқиб беради, ҳар бир гапни қандай оҳанг билан боғлаш, гап тугаганда нуқта олдидан овозни пасайтириш кераклигини тушунтиради. Ўқувчиларнинг ифодали ўқишлари матн мазмунининг тўғри ва тўлиқ тушунилишига имкон беради.

Болалар гап маъносини тушуниб олдими ёки гапдаги ҳар бир сўзнинг маъносини тушундими? Буни ҳам ўқитувчи билиши керак. Биринчи синфда болаларнинг жавоби тўлиқ бўлиши, бир сўз билан “Ҳа, йўқ” деб жавоб беришига йўл қўймаслик керак. Матннинг мазмунини тушуниш учун матн таркибидаги барча гаплар мазмунини тушуниши, уларни бир-бирига боғлай олиши талаб қилинади. Бу эса бола учун мураккаб бўлганлиги сабабли ўқитувчининг саволи уларнинг тушунишига йўлланма, восита вазифасини ўтайди. Ўқитувчининг бундай ёрдами ўқув даврининг характериға қараб турлича бўлади. Масалан, агар алифбо даврининг дастлабки босқичларидан бошлаб болаларга бундай саволларга жавоб бериш ўргатиб борилса, кейинчалик уларга умумийроқ саволлар билан муносабат қилиш мумкин.

ХУЛОСА

Таҷрибалар шуни кўрсатадики, болаларнинг ўқиш тезлиги, ўқишдаги ифодалилик бир хил ривожланмайди. Айрим ўқувчилар ўқиш малакасини осонликча, тез эгалласалар, бошқалари секин, шошилмай, бўғинлаб ўқийдилар. Бунинг сабаблари ўз-ўзидан маълум: ўқувчиларда ўзлаштирувчанлик, ўз диққатини марказлаштириш, умумий тайёргарлик даражалари ҳеч қачон бир хил бўлмайди.

Алифбо даврининг учинчи босқичида матн мазмунини тўлиқ тушуниш учун танлаб ўқишнинг ҳам аҳамияти каттадир. Танлаб ўқиш, аввал айрим сўзларни тўғри ўқишни ўргатади, сўнг айрим гап, сўзларни матн таркибидан излаб топиш, маълум сўзни бошқа сўзлардан ажрата олиш уқувини ҳосил қилади. Бу эса болалардаги ўқиш кўникмасини такомиллаштиради. Энг муҳими, матнда фикр нима ҳақида бораётганини аниқлаб олиш,

матн мазмунини тўлиқ тушуниб етиш имконини беради, уларнинг оғзаки нутқи ривожланади.

REFERENCES

1. Mirziyoev Sh.M. Milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli // O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutq // Xalq so'zi. – Toshkent, 2019 yil 22 oktyabr. – № 218. – B. 1-4.
2. Azimova I.A. Ona tili ta'limida lisoniy malakani rivojlantirishning psixolingvistik asosi.//“Global ta'lim va milliy metodika taraqqiyoti” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent: O'TAU, 2019, 20-aprel. 219-bet.
3. Qosimova K., Matjonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi.
4. Buyurtma. "5 yoshdan 12 yoshgacha bo'lgan bolalarda kognitiv qobiliyatlarni yaxshilash", Moskva - Voronej, 1999.
5. Rohatoy Safarova, Muhayyo Inoyatova. Smart darslik g'oyasi muallifi: Pedagogika fanlari nomzodi Dadajon Sayfurov. Alifbe 1-sinf [Matn] : darslik.Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021.